

Zagłada Żydów. Studia i Materiały
Holocaust Studies and Materials

VOL. 17 (2021)

ISSN: 1895-247X
eISSN: 2657-3571
DOI: 10.32927
WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

Gabriel N. Finder, Alexander V. Prusin, Justice behind the Iron Curtain: Nazis on Trial in Communist Poland; Andrew Kornbluth, The August Trials: The Holocaust and Postwar Justice in Poland [Katarzyna Person]

Katarzyna Person
Żydowski Instytut Historyczny

kperson@jhi.pl
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4733-4123

DOI: https://doi.org/10.32927/zzsim.923
Strony/Pages: 811-815

CC BY

OPEN ACCESS

Zagłada Żydów. Studia i Materiały, R. 2021, nr 17
ISSN (print): 1895-247X; eISSN: 2657-3571
DOI: https://doi.org/10.32927/zzsim.923

Katarzyna Person

Żydowski Instytut Historyczny
https://orcid.org/0000-0003-4733-4123
kperson@jhi.pl

Gabriel N. Finder, Alexander Prusin, *Justice behind the Iron Curtain: Nazis on Trial in Communist Poland*, Toronto: University of Toronto Press, 2018, 377 s.

Andrew Kornbluth, *The August Trials: The Holocaust and Postwar Justice in Poland*, Cambridge: Harvard University Press, 2021, 352 s.

Książki Gabriela Findera i Aleksandra Prusina oraz Andrew Kornblutha dotyczą okresu, który w literaturze często określany jest jako czas odwetu[1], czas instytucjonalnych i pozainstytucjonalnych, lokalnych i przekraczające powojenne granice państwowe rozliczeń ze zbrodniami popełnionymi w czasie drugiej wojny światowej. Zachodzące w tym okresie procesy społeczne, a przede wszystkim przechodząca przez powojenny świat fala procesów sądowych i samosądów, stały się już przedmiotem wielu studiów i coraz większej liczby projektów badawczych[2].

Obydwie omawiane w tej recenzji książki mają ten sam cel: ukazać anglojęzycznemu czytelnikowi złożoność postępowań sądowych w powojennej Polsce i rozwiać ich postrzeganie, będące konsekwencją zimnowojennych podziałów, jako pokazowych procesów rozgrywających się za szczelnie zasuniętą żelazną kurtyną i stanowiących przede wszystkim narzędzie walki z wrogami politycznymi. Jak twierdzą autorzy omawianych książek, obraz powojennego poszukiwania sprawiedliwości w Polsce był w istocie bardzo złożony i wart jest

[1] Zob. Konrad M. Lawson, *Between postoccupation and postcolonial: framing the recent past in the Philippine treason amnesty debate, 1948* [w:] *Debating collaboration and complicity in war crimes trials in Asia, 1945-1956*, red. Kerstin von Lingen, Cham: Palgrave Macmillan, 2017, s. 106.

[2] Zob. m.in. *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*, red. István Deák, Jan T. Gross, Tony Judt, Princeton: Princeton University Press, 2000; Lawrence Douglas, *The Memory of Judgment: Making Law and History in the Trials of the Holocaust*, New Haven: Yale University Press, 2001; *Holocaust and Justice: Representation and Historiography of the Holocaust in Post-War Trials*, red. David Bankier, Dan Michman, Jerusalem: Yad Vashem & Berghahn Books, 2010; István Deák, *Europe on Trial. The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution during World War II*, Boulder: Westview Press, 2015; *Rethinking Holocaust Justice: Essays across Discipline*, red. Norman J.W. Goda, New York: Berghahn Books, 2018.

dogłębnej analizy. Obydwie książki podkreślają rolę powojennych postępowań sądowych jako źródła do historii Zagłady na terenie okupowanej Polski (Kornbluth odwołuje się bezpośrednio do dyskusji wokół książki *Dalej jest Noc*[3]) i zwracają uwagę na problemy metodologiczne wynikające z kontekstu równolegle rozgrywających się procesów politycznych. Dokumenty do tej pory używane niemal wyłącznie do rekonstrukcji historii wojennej, przede wszystkim zbrodni popełnionych na Żydach, wykorzystują jednak, żeby opisać polityczną historię powojenną, wychodząc poza postrzeganie sądów służących wyłącznie jako narzędzie legitymizacji nowej władzy.

Książki różnią się znacząco w zakresie opisywanych spraw sądowych. *Justice behind the Iron Curtain: Nazis on Trial in Communist Poland* to, zgodnie z tytułem, dogłębne studium procesów niemieckich zbrodniarzy wojennych (choć ten termin autorzy książki świadomie pomijają, uznając go za nieadekwatny w stosunku do win osób stających przed sądem) w powojennej Polsce. Książka ma układ chronologiczny i tematyczny, jej autorzy zajmują się kolejnymi falami procesów nazistów w Polsce, koncentrując się przede wszystkim na tych toczących się przed Najwyższym Trybunałem Narodowym. Procesy głównych niemieckich zbrodniarzy wojennych wydanych Polsce przez aliantów opisywane są przez pryzmat napięcia pomiędzy pamięcią wojny a zmieniającym się prawem i polityką.

Na szczególną uwagę zasługują dwa rozdziały książki. Rozdział drugi wpisuje się w prace, które szerzej pokazują wkład krajów bloku sowieckiego w rozwój prawa międzynarodowego po drugiej wojnie światowej, przede wszystkim działalność Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w Norymberdze[4]. Rozdział piąty z kolei koncentruje się na udziale przy przygotowywaniu procesów i później w samych procesach organizacji żydowskich i wpisywaniu przez polskich Żydzi swojego doświadczenia wojny w dominujące w oficjalnej pamięci historycznej doświadczenie nie-żydowskie. W bardzo interesujący sposób i z dużą wrażliwością opisane są też losy uczestniczących w tych procesach prawników pochodzenia żydowskiego, często wybitnych specjalistów okresu międzywojennego, próbujących odbudować swoje życie zawodowe w systemie prawnym powojennej Polski. To dzięki nim, jak pokazują Finder i Prusin, wyjątkowy charakter zbrodni przeciwko Żydom nie zniknął w czasie procesów w szerszym kontekście zbrodni wojennych przeciwko narodowi polskiemu. Finder i Prusin znakomicie pokazuje tych ludzi jako jednostki, które wykorzystują prawo

[3] *Dalej jest noc. Losy Żydów w powiatach okupowanej Polski*, red. Barbara Engelking, Jan Grabowski, Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2018.

[4] Inne prace na ten temat to m.in. Natalia Aleksiun, *Organizing for Justice: Jewish Leadership in Poland and the Trial of the Nazi War Criminals at Nuremberg* [w:] *Beyond Camps and Forced Labour. Current International Research on Survivors of Nazi Persecution*, red. Johannes-Dieter Steinert, Inge Weber-Newth, Osnabruck: Secolo, 2006; Francine Hirsch, *Soviet Judgment at Nuremberg: A New History of the International Military Tribunal after World War II*, Oxford University Press, 2020.

nie tylko dla rozliczenia z przeszłością, lecz także dla stworzenia sobie miejsca w powojennej Polsce.

Choć nie jest to wyrażone w tytule, książka koncentruje się w dużej mierze na wkładzie polskich Żydów w powojenne rozliczenia ze zbrodniami wojennymi. Celem, który wyraźnie podkreślają autorzy, jest dowiedzenie, że wbrew powszechnemu przekonaniu panującemu w literaturze anglojęzycznej proces Adolfa Eichmanna nie był pierwszym dużym procesem i pierwszą publiczną przestrzenią, w której w pełni wybrzmiała żydowska opowieść o Zagładzie. Jak autorzy wielokrotnie podnoszą w książce, za takie uznać należy procesy prowadzone w Polsce. Finder i Prusin podkreślają wyjątkową rolę, jaką odegrały Centralny Komitet Żydów w Polsce i Żydowski Instytut Historyczny w zbieraniu dowodów, poszukiwaniu świadków i rekrutowaniu ekspertów, umożliwiając tym samym sukcesy polskiego wymiaru sprawiedliwości w osądzaniu zbrodniarzy niemieckich. Jak pokazują, ściganie zbrodni nazistowskich było kwestią, w której zbiegała się polska nie-żydowska i żydowska chęć odwetu. Dotyczyło to zarówno tych Żydów, którzy chcieli wtedy budować swoją przyszłość w Polsce, i tych, którzy planowali możliwie szybką emigrację. Procesy nazistowskich zbrodniarzy stały się więc ważną nicią łączącą polskich Żydów z krajem pochodzenia, do tego stopnia, że mogło to nawet tymczasowo wpływać na decyzje migracyjne.

Inaczej niż Finder i Prusin, Andrew Kornbluth pokazuje w swojej pracy przede wszystkim żydowską nieobecność. Książka *The August Trials: The Holocaust and Postwar Justice in Poland* dotyczy wyłącznie zbrodni popełnianych przez nie-żydowskich polskich obywateli na Żydach i procesów przeprowadzanych na podstawie artykułów pięciokrotnie nowelizowanego dekretu z 31 sierpnia 1944 r. (czyli w tzw. sierpniówkach)[5] w latach 1944–1956 kolejno przez specjalne sądy karne, sądy okręgowe i sądy apelacyjne. Jak argumentuje Kornbluth, inaczej niż opisywane przez Findera i Prusina procesy niemieckich nazistów, procesy Polaków nie spotykały się z jednomyślną aprobatą społeczną i stały się tylko w niewielkim stopniu przestrzenią poszukiwania sprawiedliwości przez ocalałych Żydów.

Jest wiele powodów, jak pisze Kornbluth, dla których Żydzi ocaleli na terenie Polski i powracający do Polski nie chcieli uczestniczyć w procesach przeciwko nieżydowskim Polakom. Jak wynika z cytowanych przez Kornblutha relacji, było to m.in. powodowane obawą ocalałych przed zwracaniem się do miejscowej milicji czy aparatu bezpieczeństwa składających się z lokalnych mieszkańców. Inni sądzili, że zbrodnie na Żydach nie zostaną ocenione przez polskie sądy jako wystarczająco poważne i godne surowej kary i postrzegali takie działania jako

[5] Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 31 VIII 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego, Dz.U. 1944, nr 4, http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19440040016 (dostęp 24 I 2018 r.).

z góry skazane są na porażkę. Długotrwałe dochodzenie sprawiedliwości w sądzie wymagało poszukiwania świadków, narażania się na niebezpieczeństwo ze strony rodzin oskarżonych i, co równie trudne, powrotu do najbardziej bolesnych wydarzeń z okresu wojny. Wreszcie dochodziły do tego kwestie dnia codziennego: skupienie na odbudowie życia i plany emigracyjne.

Kornbluth opisuje więc historię powojennych rozliczeń z punktu widzenia interesu powojennego państwa polskiego, nie tyle jako sposób ukarania sprawców, ile przede wszystkim sposób określenia, kto był, a kto nie był częścią powojennej polskiej społeczności. W jego narracji procesy sierpniowe stały się w rzeczywistości kolejnym krokiem wykluczania Żydów ze wspólnoty ofiar. Nie zapewniały sprawiedliwości Żydom znajdującym się w Polsce i marginalizowały ich doświadczenie przemocy jako nierówne doświadczeniu nieżydowskich Polaków.

Autorzy obydwu książek, choć w zupełnie inny sposób, pokazują ewolucję poszukiwania sprawiedliwości w stosunkowo krótkim okresie powojennym i wpływające na nią ogromne tempo zmian politycznych w Polsce. Obydwie książki skupiają się też na odbiorze społecznym powojennych procesów. Pokazują więc, jak publiczne rozliczenie ze zbrodniami drugiej wojny światowej odpowiadało na zapotrzebowanie opinii publicznej, było potrzebne propagandowo i dodawało wiarygodności nowej władzy. Obok poziomu lokalnego autorzy obydwu książek, często w bardzo nowatorski sposób, rozpatrują poszukiwanie sprawiedliwości również na poziomie międzynarodowym. Ten ostatni poziom podkreślony jest przez umieszczenie procesów zachodzących w Polsce w kontekście rozliczeń europejskich, jako porównywalnych pod względem wymiernego sukcesu z tymi toczącymi się wówczas na Zachodzie, i równoczesne odrzucenie sztywnego podziału wyznaczone przez żelazną kurtynę. Tym samym omawiane książki bez wątpienia stanowią istotny wkład w rozwój badań na temat powojennej historii Polski. Trudno jednak oprzeć się wrażeniu, że kolejnym krokiem na wyznaczonej przez nie drodze musi być stworzenie zintegrowanej historii poszukiwania w powojennej Polsce sprawiedliwości za zbrodnie popełnione na Żydach, historii, która pogodziłaby obecność i nieobecność, milczenie i publiczną dyskusję, bezsilność i choć chwilowe poczucie sprawczości.

BIBLIOGRAFIA

Aleksiun Natalia, *Organizing for Justice: Jewish Leadership in Poland and the Trial of the Nazi War Criminals at Nuremberg* [w:] *Beyond Camps and Forced Labour. Current International Research on Survivors of Nazi Persecution*, red. Johannes-Dieter Steinert, Inge Weber-Newth, Osnabruck, Germany: Secolo, 2006.

Dalej jest noc. Losy Żydów w powiatach okupowanej Polski, red. Barbara Engelking, Jan Grabowski, Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2018.

Deák István, *Europe on Trial. The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution during World War II*, Boulder: Westview Press, 2015.

Douglas Lawrence, *The Memory of Judgment: Making Law and History in the Trials of the Holocaust*, New Haven: Yale University Press, 2001.

Hirsch Francine, *Soviet Judgment at Nuremberg: A New History of the International Military Tribunal after World War II*, Oxford: Oxford University Press, 2020.

Holocaust and Justice: Representation and Historiography of the Holocaust in Post-War Trials, red. David Bankier, Dan Michman, Jerusalem: Yad Vashem & Berghahn Books, 2010.

Lawson Konrad M., *Between postoccupation and postcolonial: framing the recent past in the Philippine treason amnesty debate, 1948* [w:] *Debating collaboration and complicity in war crimes trials in Asia, 1945–1956*, red. Kerstin von Lingen, Cham: Palgrave Macmillan, 2017.

The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath, red. István Deák, Jan T. Gross, Tony Judt, Princeton: Princeton University Press, 2000.

Rethinking Holocaust Justice: Essays across Discipline, red. Norman J.W. Goda, New York: Berghahn Books, 2018.